

УДК 159. 92. 22: 808. 2 + 808. 3

Дослідження комплексу факторів, що визначають функціонування мнемічних та інтелектуальних процесів білінгва в ситуації російсько-української двомовності

Гульй Ю.И.

Стаття посвячена комплексному дослідженню індивідуальних особливостей білінгва в ситуації русско-українського двуязычя.

Исследование проводилось на двух уровнях: мнемическом и интеллектуальном. В результате исследования были выявлены особенности репродуктивного, смешанного и опосредствованного типов билингвизма в ситуации русско-украинского двуязычия в г. Харькове.

Ключевые слова: двуязычие (билингвизм), билингв, ситуация двуязычия, мнемические процессы, интеллектуальные процессы.

Статтю присвячено комплексному дослідженню індивідуальних особливостей білінгва в ситуації російсько-української двомовності.

Дослідження проводилося на двох рівнях: мнемічному та інтелектуальному. В результаті дослідження були виявлені особливості репродуктивного, змішаного та опосередкованого типів білінгвізму в ситуації російсько-української двомовності у м. Харкові.

Ключові слова: двомовність (білінгвізм), білінгв, ситуація двомовності, мнемічні процеси, інтелектуальні процеси.

This article is devoted to the complex research of individual peculiarities of a bilingual person in the russian-ukrainian bilingualism situation.

The research was held on two levels: mnemical and intellectual. As the results of the research were showed the peculiarities of reproductive, combined and intermediated types of bilingualism in the russian-ukrainian bilingualism situation in Kharkov.

Key words: bilingualism, bilingual person, situation of bilingualism, mnemical processes, intellectual processes.

Актуальність теми. В методологічному плані, білінгвізм, як предмет дослідницького вимірювання, не є абстрактною сукупністю досліджуваних особливостей і повинен розглядатись з позицій його структурної організації, теоретичне виділення складових якої (компонентів, факторів, рівнів) дає можливість проводити подальший синтез на основі вивчення її частин, менш складні ніж ціле. Така редукція вважається можливою та необхідною в межах системного підходу [7]. Тому треба розглядати назване вимірювання у руслі системного підходу до аналізу психологічних явищ (Ломов Б. Ф., Юдін Е. Г. та ін.). Загальними передумовами для цього є:

По-перше. Багатоаспектність, багаторівневість такого складного явища як білінгвізм. Причому «білінгвізм як явище ... належить психології» [1, с. 134].

І по-друге. Дослідження взаємодії «білінгв - ситуація двомовності», де «ситуація» може виступати як «система подій» та причина поведінкових актів білінгва. При цьому ситуація розглядається «співвіднесено з якостями та особливостями того, хто в цій ситуації діє» [3, с. 120]. Отже, треба досліджувати вказану вище взаємодію як систему взаємодії «білінгв - ситуація двомовності».

Дане дослідження базується на системному підході до вивчення психологічних явищ і спрямоване на вимірювання індивідуально-психологічних особливостей білінгва в ситуації російсько-української двомовності. Це, перш за все, особливості функціонування мнемічних та інтелектуальних процесів білінгва, оскільки вони безпосередньо визначають когнітивні можливості ефективного спілкування при білінгвізмі.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є виявлення особливостей функціонування мнемічних та інтелектуальних процесів білінгва в ситуації російсько-української двомовності.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі задачі:

1. Визначити специфіку комплексного психологічного вимірювання індивідуально-психологічних особливостей білінгва на двох рівнях: мнемічному та інтелектуальному.

2. Виявити за допомогою названого вимірювання особливості функціонування мнемічних та інтелектуальних процесів білінгва в ситуації російсько-української двомовності.

3. Намітити перспективи подальшого здійснення системного підходу до психологічного дослідження взаємодії «білінгв - ситуація російсько-української двомовності».

Для реалізації зазначеного вимірювання були використані такі методи:

1. На мнемічному рівні:

а) безпосереднє відтворення ряду слів (короткочасне запам'ятовування - КчП), три тести: українською, російською, змішаний;

б) відтворення смислових одиниць простих текстів (СмП), два тести: українською та російською.

2. На інтелектуальному рівні (логічне оперування словами):

а) складні асоціації між парами слів (за шифром - СкАс), три тести: українською, російською та змішаний;

б) виключення п'ятого (з п'яти слів виключається зайве за смыслом - В5), два субтести: українською та російською.

Окремо треба відзначити застосування змішаних тестів, які в певній мірі відбивають специфіку сучасної ситуації російсько-українського білінгвізму на Слобожанщині, коли відбувається одночасне змішування української та російської мов при спілкуванні.

Для статистичної обробки даних нашого дослідження був застосований метод факторного аналізу, який дозволяє з одного боку - робити якісний опис системи за допомогою математичних методів обробки результатів її експериментального виміру (див. про два підходи у системному аналізі - [4, с. 240]), а з іншого

- виявляти системоутворюючі зв'язки та фактори, які становлять структурну організацію, «напрямок дії» законів досліджуваної системи [3].

Відповідне дослідження проводилося на вибірці білінгвів, яку склали службовці, мешканці Харкова. Загальна кількість піддослідних - 130 осіб (50% - чоловіки, 50% - жінки), вік 20-50 років.

Додатково були використані дані аналогічного дослідження Жидко М. Є. та Якушевої Є. М. (в узагальненні результатів факторного аналізу відзначаються після слова "Додатково"), що проводилося на вибірці білінгвів загальною кількістю в 90 чоловік (40% - юнаки, 60% - дівчата) - студенти 3-5 курсів Національного аерокосмічного університету ім. М.Є.Жуковського «ХАІ», середній вік 19,6 - 19,8 років.

Узагальнення результатів факторного аналізу даних тестування зазначених вибірок білінгвів дозволило констатувати наступне.

I. На мнемічному рівні:

1. За результатами проведення СМП виявились сформовані вміння оперувати як російським, так і українським текстовим матеріалом. При цьому було також виявлено, що відтворення смислової структури російських простих текстів здійснюється більш продуктивними способами обробки вербального матеріалу.

2. Вибіркові розподіли результатів КчП зміш., СМП укр. та КчП укр. виявились значуще схожими, що обумовлено схожістю засобів відтворення білінгвами різного за змістом українського вербального матеріалу. Більша складність КчП зміш. у співвідношенні якості показників цих трьох тестів визначається ефектом інверсії відтворення, тобто підвищенням продуктивності відтворення українських слів і зменшенням - російських при безпосередньому відтворенні змішаного ряду слів, що обумовлено інтерферуючим впливом українського вербального матеріалу на російський.

3. Додатково виявлена близькість показників усіх тестів мнемічного рівня в українсько-російських білінгвів. Це підтверджує дані про успішне виконання українсько-російськими білінгвами тестів на мнемічному рівні. Можна сказати, що українська мова впливає на запам'ятовування й наступне відтворення вербального матеріалу. Це можливо пов'язане з активним використанням обох мов у житті українсько-російського білінгва, і пасивного використання російсько-українськими білінгвами української мови в російськомовному регіоні.

В цілому, результати вимірювання на мнемічному рівні показали, що відтворення російських текстів здійснюється більш продуктивними способами ніж українських, а при безпосередньому відтворенні змішаного ряду слів відбувається інверсія відтворення, яка обумовлена інтерферуючим впливом українського вербального матеріалу на російський.

II. На інтелектуальному рівні:

1. Аналіз вибірових результатів В5 показав, що при схожості індивідуальних стратегій виконання українських та російських завдань виявляється різна продуктивність їх вибіркового виконання, яка свідчить про більш сформовані вміння логічно оперувати російським вербальним матеріалом.

2. Загальні вибіркові розподіли продуктивності виконання українських та змішаних логічних завдань СкАс виявились схожими. При цьому вибіркоче виконання СкАс укр. (без змішування) більш продуктивне ніж виконання українських завдань СкАс зміш. Це обумовлено тим, що на продуктивність виконання змішаного ряду логічних завдань впливають тільки вміння логічно оперувати російським вербальним матеріалом, які не можуть повністю забезпечити оперативне виконання завдань українською мовою та компенсувати недостатньо сформовані вміння логічно оперувати нею.

3. Результати проведення тестів СкАс рос., В5 рос. та СкАс зміш. показали, що логічне оперування російськими словами здійснюється більш продуктивними засобами обробки вербального матеріалу ніж українськими. Більш низькі показники В5 рос. (виключення зайвого за смыслом слова) та СкАс зміш. (асоціації між парами слів) порівняно з СкАс рос. обумовлені труднощами при виконанні змішаного ряду логічних завдань СкАс (необхідність переходу з однієї мови на іншу) та більш складних за змістом завдань В5.

4. Додатково виявлена відокремленість усіх тестів СкАс (близьких за показниками) в українсько-російських білінгвів. Тобто, можна говорити, що зв'язку між мнемічним рівнем і інтелектуальним рівнем в українсько-російському білінгвізмі немає. Українсько-російські білінгви виконують завдання в рамках тих настанов, які даються. Вони однаково успішно здійснюють логічні операції з вербальним матеріалом на російській і українській мовах. Схожий висновок щодо міжрівневих зв'язків є у дослідженні - [2], а саме: виявлено відокремленість інтелектуального рівня (логічне оперування російським та українським вербальним матеріалом) від мнемічного та індивідуального мовного досвіду білінгва. Це підтверджує, з одного боку - специфічність вербальних процесів мислення, а з другого - незалежність індивідуальної змістовної сторони здійснення логічних операцій від специфіки національних мов.

Таким чином, за результатами вимірювання на інтелектуальному рівні виявляється, що у білінгвів більш сформовані вміння логічно оперувати російським вербальним матеріалом ніж українським. При цьому індивідуальні стратегії виконання логічних завдань як російською, так і українською мовою якісно не відрізняються, оскільки змістовна сторона здійснення, інтелектуальних операцій не залежить від рівня володіння обома мовами.

Спираючись на основні результати факторного аналізу, можна скласти узагальнений вибіровий "портрет" білінгва, тобто зробити опис його індивідуально-психологічних особливостей в ситуації російсько-української двомовності у м.Харкові. Для цього послідовно викладемо найбільш виразні особливості білінгва, що були виявлені в результаті комплексного психологічного вимірювання.

1. На мнемічному рівні:

а) виявляються сформовані вміння відтворювати як український, так і російський вербальний матеріал (слова, тексти). При цьому смислове запам'ятовування та відтворення російських текстів здійснюється більш продуктивними способами логічної обробки вербального матеріалу;

б) при безпосередньому відтворенні монологічного вербального матеріалу українські слова

відтворюються менш продуктивно ніж російські. А при відтворенні змішаного ряду слів, що в певній мірі відбиває існуючі ситуації двомовного спілкування на Слобожанщині, більш продуктивно відтворюються українські слова. Це свідчить про наявність ефекту інверсії відтворення, який обумовлений інтерферуючим впливом українського вербального матеріалу на російський.

2. На інтелектуальному рівні:

а) показники виконання «українських» та «російських» логічних завдань свідчать про кращу сформованість вмінь логічно оперувати російським вербальним матеріалом. При цьому продуктивність виконання логічних завдань українською мовою залежить від ефективності перекладу з української мови на російську;

б) індивідуальні стратегії виконання логічних завдань як українською так і російською мовами (без змішування) якісно не відрізняються, оскільки змістовна сторона здійснення інтелектуальних операцій безпосередньо не залежить від рівня володіння російською чи українською мовами.

Визначення основного конструкту, генерального фактора всього «поля» даних комплексного вимірювання дозволяє зробити такі загальні висновки щодо опису білінгва в ситуації російсько-української двомовності.

По-перше, сформованість вмінь, що виявлена при «роботі» з українською мовою свідчить про їх репродуктивність (аналогічно - репродуктивний, змішаний та опосередкований типи білінгвізму), тобто про можливість білінгва на основі відповідних мнемічних операцій відтворювати, цитувати український вербальний матеріал. При цьому існують певні труднощі з «міркуванням» українською мовою, що обумовлені недостатньою сформованістю відповідних вмінь вільно оперувати українським вербальним матеріалом.

І по-друге, характер російсько-українського білінгвізму у м. Харкові також можна визначити як репродуктивний, бо найбільш впливовими, базовими для білінгва є саме мнемічні процеси, які визначають і здатність відтворювати українські слова, тексти, і відтворення елементів мовного досвіду (ставлення до спілкування, стереотипні реакції мовної комунікації тощо) і т.п.

У перспективі, системне психологічне дослідження взаємодії «білінгв - ситуація російсько-української двомовності» за відповідними принципами [3, 4, 5] дозволяє:

1. Виділити її як цілісний об'єкт дослідження, тобто відокремити від середовища (у нашому випадку - мовного середовища певного соціуму).

2. Виявити різні типи зв'язку: структурні, функціонування, управління, розвитку і т. п. Структурно вже визначаються такі системні характеристики:

а) «горизонтальне» визначення системи - «білінгв - ситуація російсько-української двомовності»;

б) «вертикально» - треба виділити три рівні її організації: мнемічний, інтелектуальний, індивідуального мовного досвіду білінгва, оскільки вони безпосередньо визначають можливості спілкування при білінгвізмі. Але у перспективі, при розширенні системного дослідження взаємодії «білінгв - ситуація російсько-української двомовності» можна виділити ще декілька рівней: перцептивний, мовнорозумовий та ін. (в залежності від експериментальної обґрунтованості їх виділення). Крім того, треба визначити ієрархію рівней, спосіб її регуляції (управління), тощо.

3. Врахувати не тільки типологічні, але й індивідуальні характеристики системи. У нашому вимірюванні - робити опис типологічних та індивідуально-психологічних особливостей взаємодії «білінгв - ситуація російсько-української двомовності».

4. Виявити механізми співвідношення, функціонування та розвитку системи взаємодії «білінгв - ситуація російсько-української двомовності» з урахуванням синхронного та діахронного зрізів.

Відмітимо також, що системне дослідження білінгвізму повинно здійснюватися не тільки за допомогою експериментального виміру, але й на основі створення експериментальних ситуацій спілкування при білінгвізмі. У цьому зв'язку дуже цікавим є дослідження особливостей спілкування на мнемічні, інтелектуальні процеси білінгвів та їх індивідуальний мовний досвід.

Це дослідження повинно базуватися на системі взаємодії «білінгв(и) - білінгв(и)» і може включати в себе такі напрямки:

1) виявлення особливостей спільного запам'ятовування, логічного оперування вербальним матеріалом при виконанні білінгвами завдань двома мовами (мнемічний та інтелектуальний рівні);

2) визначення впливу характеристик мовного досвіду білінгвів на спілкування двома мовами (рівень індивідуального мовного досвіду);

3) вивчення взаємодії трьох рівней (інтелектуального, мнемічного та індивідуального мовного досвіду) при спільному спілкуванні обома мовами.

Література

1. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма) / Е.М. Верещагин. - М.: Изд. МГУ, 1969. - 160 с.
2. Гулий Ю.І. Індивідуально-психологічні особливості білінгва в ситуації російсько-української двомовності// Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Гулий Юрій Іванович. - Харків, 1998. - 18 с.
3. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. - М.: Наука, 1984. - 444 с.
4. Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода / Э.Г. Юдин. - М.: Наука, 1973. - 365 с.
5. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности / Э.Г. Юдин. - М.: Наука, 1978. - 391 с.